

**TO‘LEPBERGEN QAYIPBERGENOVNING "QORAQALPOQ QIZI"
ROMANIDA NUMERATIVLARNING QO‘LLANILISHI**

Xudayberganova Dildfuza
Qoraqalpoq davlat universiteti

Ilmda qanday olg‘a siljish, rivojlanish bo‘lmasin, u bevosita mezonlar bilan bog‘liq. Tilimizda bunday birliklarning o‘rni va ahamiyati alohida.

Narsalarning miqdorini o‘lchashda ishlatiladigan so‘zlar numerativ so‘zlar deb ataladi. Qoraqalpoq tili grammatikasida numerativ so‘zlarning o‘rni va bajaradigan vazifasi alohida. Tilshunos olimlar bunday miqdorni bildirib keladigan so‘zlarni har xil ataydi "hisob so‘zlar," "son bilan narsaning o‘rtasida qo‘llaniladigan so‘zlar," "numerativlar," "klassifikatorlar." Biz bunday so‘zlarni tilshunoslikda qabul qilingan shakli bo‘yicha numerativlar deb atadik. Numerativ so‘zining ma‘nosi haqida turli adabiyotlarda bir-biriga yaqin fikrlar aytilgan. Shuningdek, numerativ so‘zi numer so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, numer so‘ziga bog‘liq bir qancha fikrlar bor. A.N. Chudinovaning "Inostrannie slova na russkom yazike" nomli asarida quyidagicha izohlar berilgan: numer- nomer, numer kabi lotin tilidagi so‘zlardan kelib chiqib, narsaning tartibini bildiruvchi son, alohida kitob, mehmonxonadagi xona, degan ma‘nolarni anglatadi deb ko‘rsatgan. Rus tilining etimologik lug‘atida esa, "numer" so‘zining "nomer" so‘zi bilan mi?

Rus tilining etimologik lug‘atida esa, "numer" so‘zining "nomer" so‘zi bilan bog‘liq ekanligi aytiladi. Demak, numerativ so‘zi lotincha "numerus" ya‘ni raqam so‘zidan kelib chiqqan. Numerativ so‘zi xalqaro termin bo‘lib, qoraqalpoq tili grammatikasini o‘rganishda ham ana shu atamani qo‘llaganimiz to‘g‘ri bo‘ladi.

Ilmda barcha narsalarni o‘lchash bilan shug‘ullanuvchi fan bo‘lib, bu fan metrologiya deb ataladi. Metrologiya fan sifatida o‘lchamlar, ularga bog‘liq va tegishli bo‘lgan bir qator masalalar bilan shug‘ullanadi. Metrologiya so‘zi lotin tilidan olingan bo‘lib, "o‘lchash," "o‘lchov birligi," "ilm," "fan" kabi ma‘nolarni bildiradi. Agar, umumiy tilshunoslikni oladigan bo‘lsak, metrologiya-o‘lchov birliklari haqidagi fan. O‘lchov birliklari haqidagi fanning tarixi bundan bir qancha oldingi ming yilliklarga borib taqaladi. Ya‘ni, bunday rivojlanish davrida uning mazmunida ham o‘zgarishlar kuzatiladi.

Eng dastlabki o‘lchov birliklari - antropometrik o‘lchov birliklaridir. U asosan, odam tana a‘zolari bilan bevosita bog‘liq holda kelib chiqqan va qo‘llanilgan. Masalan, qarich-kaft yoyilgan holda bosh barmoq bilan jimjiloq orasidagi uzunlik, masofani bildirib kelgan, bu har bir insonning qo‘l kattaligiga qarab o‘zgaradigan o‘lcham ya‘ni aniq bir santimetr deb ko‘rsata olmaymiz. Quloch- qo‘llar ikki tomonga yoyilgandagi juda paydo bo‘lgan masofaga aytilgan, hozirda shu ma‘noda qo‘llaniladi.

Metrologiyaning tarixida bu kabi birliklarni qabul qilishda ilm-fan yoki mansabdor shaxslarning antropometrik o'lchamlari asos qilib olingan holatlar ham uchraydi. Misol uchun, ingliz qiroli Genrix I yard o'lchov birligi 91,44 santimetr deb belgilagan. Bu miqdorning asosi qilib podshohning burnining uchidan boshlab o'rta barmog'ining uchigacha bo'lgan masofa o'lchab olingan.

Metr orqali o'lchash tizimi 1875-yil 20-mayda Parijda 20 ta davlat vakillari ishtirokida bo'lib o'tgan konferensiyada qabul qilingan va Metrik Konvensiya nomini olgan. Bu metrologiya bo'yicha ilmiy faoliyat yurituvchi birinchi xalqaro kelishuv hisoblanadi. Konvensiya metrik etalonlarni saqlash va tekshirish uchun ilmiy tadqiqot maskani sifatida o'lchovlar va tarozilar byurosini ham o'z ichiga olgan. Shu asosda hamma joyda umumiy bo'lgan o'lchov birliklari qabul qilingan. Masalan, Yer meridianining qirq milliondan bir qismi uchun - metr, bir kub detsimetr suvning harorati 4 daraja bo'lgandagi massasi - kilogramm deb qabul qilingan.

O'rta Osiyoda o'lchashning metrlik tizimi 1923-yil 18-aprel Turkiston Respublikasi qarori bo'yicha "O'lchov va tarozilar to'g'risida"gi Qonun tasdiqlangan va ichki savdoni yo'lga qo'yish bo'yicha qo'mita qoshida o'lchov va tarozilarning Turkiston byurosi tuzilgandan so'ng boshlangan [1:10].

Qoraqalpoq tilining rivojlanishi jarayonidagi til xususiyatlarini aniqlashda qoraqalpoq xalqiga xos bo'lgan badiiy asarlar tilini o'rganish masalasi qoraqalpoq tilshunosligi oldida turgan muhim masalalardan biri deb ayta olamiz.

Qoraqalpoq tilshunosligida numerativ so'zlar maxsus tarzda o'rganilmagani bilan ayrim ilmiy adabiyotlarda tushuncha berib o'tilgan. Bunday ishlar qatoriga A.Bekbergenovning "Qoraqalpoq tilida sonlar" kitobini kiritsak bo'ladi. Qoraqalpoq tilida qo'llanilib yurgan numerativ so'zlarni semantik jihatdan bir necha turlarga bo'lib o'rgansak bo'ladi: Biz bu maqolamizda tilimizdagi numerativ so'zlarni, uning turlarini va badiiy asarda qo'llanilish xususiyatini ko'rib chiqamiz.

Qoraqalpoq adabiyotining faxri, O'zbekiston va Qoraqalpog'iston xalq yozuvchisi T.Qayipbergenov qoraqalpoq xalqining tarixiy o'tmishi, og'ir hayoti, millat ori uchun jonini fido qilgan botirlar haqida badiiy asarlar yaratib xalq xotirasida mangu qoldi. Shunday asarlardan biri "Qoraqalpoq qizi" romani.

Asarlarda ko'pincha voqealar qaysi davrda bo'layotgan bo'lsa, undagi qahramonlarning tili ham o'sha davrga tegishli bo'lishi lozim. Shu sababli biz numerativlar ham zamonga qarab o'zgarishi mumkin degan fikrni ayta olamiz. Bunga misol qilib "Tanob" so'zini olsak, qadimgi davrlardan boshlab yer maydonining miqdorini o'lchashda qo'llanilib kelgan. U aniq miqdorni bildirmaydi. "Tanob" so'zi - eski yer o'lchovi bo'lib, taxminan gektarining oltidan biriga teng keladigan yer deb ko'rsatadi.

Tilimizda narsalarning miqdorini bildirib keladigan so'zlar juda ko'p qo'llaniladi. Shulardan faqat numerativ ma'noda keladigan so'zlar: dana, túp, túyir,

milligramm, gramm, kilogramm, centner, tonna, millimetr, santimetr, detsimetr, metr, kilometr, qaris, quloch, qulash, toda, top, uyim, baw, dásta, úyir, pada, tay, , qáwim, shox, buwdaq, tilik, asam, atim, kespe, jutum, utrlam, tisleml, tanap, kvadrat metr, gektar, kub metr, kub santimetr. Bu numerativ soʻzlar sanoq son bilan sanaladigan narsa oʻrtasida kelib, narsalarning har xil oʻlchov miqdorini bildiradi. Bunday numerativlarning ayrimlari aniq oʻlchov birligi boʻlib kelsa, lekin ayrimlari aniq bir miqdorni bildirmaydi, balki shu narsaning miqdorini chamalab koʻrsatadi. Bu kabi moddaning miqdorini aniqlab keluvchi numerativlar badiiy asarlarda ham juda koʻp uchraydi. Asardagi voqea qaysi davrga tegishli boʻlsa, oʻsha zamonning koloritini berish uchun numerativlar ham boshqa soʻzlar kabi mos tarzda qoʻllaniladi.

Narsalarning ogʻirlik oʻlchovini ifodalash uchun tilimizda milligramm, gramm, kilogramm, sentner, tonna, misqal, qadaq, pud, batpan, onseri, agʻari kabi nomerativ soʻzlar ishlatiladi va sanoq son bilan birga keladi. Bu soʻzlar narsalarga bogʻliq oʻsha narsalarning miqdorini anglatishda xizmat etadi. Roman tilida ham ogʻirlik oʻlchovini bildiruvchi numerativlar tez-tez uchraydi.

Yuqorida misollarda keltirilgan batpan, agʻari, qadaq kabi soʻzlarning barchasi ham ogʻirlik oʻlchovini bildiruvchi numerativlar. Bu oʻlchov birliklari aniq miqdorni bildirmagani bilan oʻzlarining taxminan anglatadigan ogʻirlik hajmi bor. Batpan - yigirma, yigirma ikki, yigirma toʻrt kilogrammdan qirq kilogrammgacha boʻladi. Qadaq - taxminan toʻrt yuz grammga teng ogʻirlik oʻlchovi.

Uzunlik oʻlchovlarini bildiruvchi miqdor maʼnosidagi soʻzlar guruhiga millimetr, santimetr, detsimetr, metr, kilometr, gaz, qarich, qadam, qadam, qari, chaqirim, tirsak, eli kabi soʻzlar kiradi. Bu soʻzlar narsaning, uzunligini oʻlchash uchun qoʻllaniladi. Uzunlik oʻlchovlarini ifodalovchi numerativ soʻzlarni maʼnosiga koʻra ikki guruhga boʻlish mumkin: 1) aniq miqdorni bildiruvchi numerativlar; 2) aniq miqdorni bildirmaydigan numerativlar [2:34].

Aniq miqdorni bildiruvchi numerativ soʻzlarga millimetr, santimetr, metr, detsimetr, kilometr soʻzlari kiradi. Bu soʻzlar narsalarning uzunligini oʻlchashda qoʻllanilib, son bilan birga keladi.

Aniq miqdorni bildirmaydigan numerativ soʻzlarga qarich, quloch, gaz, qari, qadam, qadam, chaqirim, arshin, eli, en soʻzlari kiradi. Qarich numerativ soʻzi qadimdan xalqimiz orasida oʻlchov birligi boʻlib kelgan. Hozirgi vaqtda ham bu soʻz uzunlikni oʻlchashda qoʻllaniladi.

"Quloch" numerativi hozirgi vaqtda oʻlchov birligi sifatida juda kam qoʻllaniladi. Shunday boʻlsa-da roman tilida bu numerativ bir necha joyda qoʻllanilganligini koʻrishimiz mumkin. Masalan: Echkining tagidan tikilgan, har qulogʻi bir *quloch* telpak kiygan Nuratdin Majitov yonidagilarni va oʻtgan odamlarni oʻzlari aniq eshitsin deb, doimo ovoz chiqarib sanab, tik turibdi [3:258].

"G'ari" so'zi ham qadimgi vaqtlardan boshlab uzunlik o'lchovi sifatida qo'llanilgan. Uning anglatgan miqdori aniq emas. Ya'ni "qari" so'zi qo'lning barmoq uchidan iyakkacha bo'lgan masofaning uzunlik o'lchovi. Romanda ham bu o'lchov birligining qo'llanilganligini ko'rsak bo'ladi:

Oyog'idagi charm etigini moylashga yog' topmaganiga o'ylab o'tirmasdan ko'kka bo'yalgan bo'z nimchasining ustidan ikki qari bo'z belbog'ni bog'ladi. [3:46].

Nuriddin tatarning xotini berib yuborgan sakkiz qari qizil chitni u qo'ldan tikib, choklarini patlatguncha, mashinistga tiktirib olsa qanday chiroyli bo'lar edi [3:170].

Qoraqalpoq tilida "odim" numerativ so'zi ham uzoq davrlar davomida o'lchov birligi sifatida qo'llanib kelinmoqda. Masalan:

Kelinchak yonidagilar bilan yonma-yon egilib yana 3-4 qadam yurdi [3:70].

Tilimizda shuningdek qadam so'ziga sinonim bo'lgan "qadam" so'zi ham bor.

Oralari yuz-yuz ellik qadamdan ortiq emas...[3:428]

Odamlarning oyog'i bilan bog'liq bo'lgan uzunlikni bildiruvchi "qadam" va "qadam" so'zlari aniq miqdorni bildirmaydi.

"Chaqirim" so'zi asosan yo'lni o'lchashda qo'llaniladi, bu so'z ming metrga teng uzunlik o'lchovi. Chaqirim so'zi qoraqalpoq tilida, shuningdek turkiy tillarning ko'pchiligida ovoz yetib borguncha bo'lgan masofani o'lchash uchun qo'llanilgan. Masalan:

Bu qishloqning boshqa qishloqlardan bir o'ziga xosligi Kegaylining irmog'i ostida desa ham bo'ladi, eng uzoq uylar ikki-uch chaqirimdan oshmaydi [3:233].

Umuman olganda, numerativ so'zlar butun dunyo tillarida qadimdan mavjud bo'lib, hozirgi kungacha o'z ma'nosini yo'qotmagan, faqat qo'llanilishida ayrim o'zgarishlarga uchragan yoki eskirgan ko'rinishlariga ega bo'lgan son bilan ot o'rtasida kelib sanaladigan narsaning miqdorini bildiruvchi so'zlar hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. R.T.Sobirxonova. M-J.Ko'peev asarlaridagi metrologik leksika. - Pavlodar, 2008.
2. P.Hamdammov. Hozirgi o'zbek tilida numerativlar. - Toshkent: Fan, 1983.
3. T.Qayipberganov. Qoraqalpoq qizi. - Nukus: Qoraqalpog'iston, 1975.